



ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТНИ СОЛИҚҚА ТОРТИШ МЕХАНИЗМИГА ТАЪСИРИ

Арипова Г.И.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация. Мақолада яширин иқтисодиётнинг назарий масалалари ёритилган. Шунингдек яширин иқтисодиётни солиққа тортиш механизмига таъсири илмий тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: яширин иқтисодиёт, солиқ, солиқ мажбурияти, солиқ харажати, солиқдан қочиш.

Аннотация. В статье освещены теоретические вопросы теневой экономики. Также научно изучено влияние теневой экономики на механизм налогообложения.

Ключевые слова: тeneвая экономика, налог, налоговое обязательство, налоговый расход, уклонение от уплаты налогов.

Annotation. The article highlights the theoretical issues of the shadow economy. The influence of the shadow economy on the taxation mechanism has also been scientifically studied.

Key words: shadow economy, tax, tax liability, tax expense, tax evasion.

1. Кириш.

Мамлакатимизда иқтисодиётини рақамлаштиришни ривожлантириш шароитида қонун бузилиши, солиқ солинадиган базани пасайтириш, солиқ тўлашдан бўйин товлаш ҳолатларининг олдини олиш учун солиқ тизимини такомиллаштириш ва солиқ назоратини модернизация қилиш зарурияти пайдо бўлмоқда.

Мамлакатимизда ҳам яширин иқтисодиёт кўламини аниқлаш ва қисқартириш бўйича кўплаб ислохотлар амалга оширилиб, ушбу долзарб муаммо кун тартибида бўлиб турибди. Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги “Яширин иқтисодиётни қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ва 2021 йил 10 сентябрдаги “Божхона тартиб-таомилларини соддалаштириш ва давлат божхона хизмати органлари ташкилий тузилмасини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги фармонлари, 2022 йил 24 мартдаги “Жаҳон банки иштирокидаги “Солиқ маъмуриятчилигини ислоҳ қилиш” лойиҳасини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 20 июндаги “Ўзбекистон Республикасида “Яширин иқтисодиёт” улушини қисқартириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда яширин иқтисодиётни қисқартиришга оид вазифалар аниқ белгилаб берилган.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда солиқдан қочиш ҳолатларига қарши кескин чора-тадбирлар ишлаб чиқилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 30 октябрдаги “Яширин иқтисодий қисқартириш ва солиқ органлари фаолияти самарадорлигини ошириш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-6098-сон Фармонида “Мамлакатда пул-кредит, валюта, солиқ ва ташқи савдо сиёсати соҳаларида тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун қулай шароитлар яратиш ва инвестиция муҳитини яхшилашга қаратилган кенг кўламли ислохотлар амалга оширилмоқда.

2. Адабиётлар шарҳи.

Яширин иқтисодий тушунчасига берилган баъзи таърифларга тўхталиб ўтамиз. Г.А.Агарковнинг (2018) ёзишича, яширин иқтисодий мураккаб, кўп қиррали ва кўп босқичли жараён, шунингдек, бир вақтнинг ўзида объектдир. Охиргиси бошқарувнинг турли даражалари (микро-, мезо-, макро-)да амалга ошириладиган ноқонуний ёки қисман ноқонуний фаолиятнинг турли шакллари, шартлари, усуллари, тамойиллари, механизмлари ва воситалари шаклида ифодаланади.

Иқтисодийлари анча ривожланган мамлакатларда яширин иқтисодийда солиқ тўлашдан бўйин товлаш ва рўйхатдан ўтган фирмаларда декларация қилинмаган меҳнат устунлик қилади (F.Schneider, & A.Buehn, 2012).

Н.Мўминов (2016) ўзининг илмий ишларида қуйидаги таърифни берган: “Яширин иқтисодий (shadow economy) деб давлат ҳисоби ва назоратидан ташқарида ривожланадиган ва шу сабабдан расмий статистикада акс этмайдиган хўжалик фаолиятига” айтилади.

QOMUS.INFO луғатида яширин иқтисодийга қуйидаги таъриф берилган: хуфий иқтисодий — иштирокчилар томонидан ошқора олиб борилмайдиган, давлат ва жамият томонидан назорат қилинмайдиган, солиқлар тўланмайдиган, расмий давлат статистикасида қайд этилмайдиган иқтисодий жараёнлар, иқтисодий фаолият турлари. Яширин иқтисодий ошқора пайқаб бўлмайдиган товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол жараёнлари — иқтисодий муносабатлар бўлиб, унинг негизда айрим кишилар ёки кишилар гуруҳи манфаатлари ётади. Яширин иқтисодий дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида мавжуд¹.

Д.Жалилов (2024) яширин иқтисодий бўйича қуйидаги фикрни билдирган: “Ўзбекистон иқтисодийнинг ривожланиш жараёнида яширин иқтисодийнинг кўламини қисқартириш доимо долзарб масалалар қаторида бўлиб келган. Яширин иқтисодий, ўзининг табиати бўйича, расмий статистикаларда кўрсатилмайдиган ва давлат назоратидан четда қоладиган иқтисодий фаолиятлар йиғиндиси. Ушбу иқтисодий кўлами нафақат солиқ базасининг қисқаришига, балки ижтимоий адолацизлик ва иқтисодий ноаниқликнинг ортишига ҳам олиб келади”.

Ю.Юсуповнинг (2021) ёзишича, Норасмий иқтисодий – мамлакат иқтисодийнинг истеъмолчиларга зарур ва харидоргир товар ва хизматларни тақдим этувчи, бироқ ишлаб чиқарувчилар қандайдир сабабларга кўра ўз бизнесларини расмий секторда рўйхатдан ўтказилмаган қисми. Яъни, аслида жамиятга зарар етказмайдиган, бироқ нолегал ва яширин юритилмайдиган фаолият турлари (оралиқ ва истеъмол товарларини ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, савдо ва б.). Биринчидан, бу айрим шахслар ва яширин цехларнинг рўйхатдан ўтказилмаган фаолияти. Иккинчидан, расмий фаолият кўрсатиб келаётган корхоналарнинг ҳисобга олинмаган фаолияти.

¹QOMUS.INFO. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-ya/yashirin-iqtisodiyot-uz/>.29.02.2024.

К.В.Шигаповани (2023) қайд этишича, Эконометрик таҳлил натижаларига кўра, яширин иқтисодиёт кўлами кўп жиҳатдан ишсизлик даражасига, ўзгармас нархларда аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулотга ва умумий аҳоли таркибидаги мигрантлар улушига боғлиқ, деган хулосага келди. Тахминларга кўра, 2023 йилда дунёда яширин иқтисодиётнинг кўлами (асосий мамлакатларга қаратилган) ЯИМнинг 43,25 фоизини ташкил қилади.

Яширин иқтисодиёт - бу расмий (ҳуқуқий) институционал чекловларни бузган ҳолда амалга ошириладиган ва расмий статистикадан яширилган иқтисодий муносабатлар тизими (Д.А.Сударушкина 2021).

Баъзи тадқиқотлар солиқ юкини солиқдан қочиш билан боғлайди, чунки юқори солиқ ставкалари юқори солиқ тўлашдан бош тортиш учунсабаб бўлади. Шунинг учун солиқ ставкаларининг кичик пасайтиришлари солиқ тўловчиларнинг хатти-ҳаракатларида катта ўзгаришларга олиб келиши мумкин ва аслида уларни кўпроқ даражада юқоридаромадларини ошқор қилишларигаолиб келиши мумкин (Ш.Элмуродов, 2023).

3. Тадқиқот методологияси.

Тадқиқот жараёнида солиқ органларида ички аудитни ташкил этиш ва такомиллаштириш билан боғлиқ кўплаб илмий нашрлар талқин қилинди, илмий тадқиқотларга таянган ҳолда мантиқий фикрлаш, таққослаш, тизимли ёндашув усулларида фойдаланилган. Мавзу бўйича мавжуд адабиётларни ўрганиш асосида тегишли хулосалар қилинган ва тавсиялар берилган.

4. Таҳлил ва натижалар.

Яширин иқтисодиёт улуши юқори бўлган товарлар мисолида кўрадиган бўлсак 214 та ҳолатда 75,2 миллиард сўмлик 4,7 миллион қути тамаки маҳсулотлари аниқланган. Ўтган йили бу 17,5 миллиард сўмни ташкил қилган. Яъни аниқланиш ҳолати деярли 5 бараварга ошган. 156 та ҳолатда 1245,2 млн сўмлик 9,5 тонна спирт ва алкоголь маҳсулотлари аниқланган. Бу ўтган йилга нисбатан 3,5 тоннага ошган. Шунингдек, 898 та ҳолатда 65,2млрд сўмлик дори воситалари ва тиббиёт буюмлари аниқланган. Бу ўтган йили 35,6 млрд сўм бўлган, деярли 2 бараварга ошган. Ундан электратехника ва электра маиший техника буюмлари 916 та ҳолатда 92,8 млрд сўмлик ҳолатлар аниқланган. Бу ўтган йили 15,7 млрд сўм бўлган. Заргарлик буюмлари 263 та ҳолатда 23,9 млрд сўмни ўтган йили бу 11,9 млрд сўмни ташкил қилган (У.Қосимов, 2023).

Президент Шавкат Мирзиёев раислигида 2024 йил 16 январда макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ривожланишни таъминлаш бўйича устувор вазифалар муҳокамаси юзасидан видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Бугунги кундаги энг долзарб масала бу – яширин иқтисодиёт. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаги, хизматлар, қурилиш, саноат соҳаларида катта миқдордаги айланма “соя”да қолмоқда. Давлатимиз раҳбари яширин иқтисодиёт адолатли рақобатга, ҳалол тадбиркорлар фаолиятига тўсиқ бўлаётганини айтиб, қўшимча чораларни кўрсатиб ўтди. Ҳозирда яширин иқтисодиёт ва иқтисодий жиноятчиликка қарши курашиш билан 14 та идора тарқоқ ҳолда шуғулланмоқда. Бу ишларни мувофиқлаштириш ва кучайтириш мақсадида Бош прокуратура ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти ваколатлари кенгайтирилади. Бу департамент энг замонавий воситалар ва етук мутахассислар билан таъминланиб, унинг ҳузурида илмий-таҳлилий ва ўқув маркази очилади. Шу билан бирга, Бош прокуратурада ҳам яширин иқтисодиёт бўйича алоҳида бошқарма ва унинг ҳудудий бўлимлари ташкил қилинади.Қайд этилишича, таҳлиллар хизматлар, қурилиш, саноат соҳаларида ўнлаб триллион сўмлик маҳсулот “соя”да қолаётганини кўрсатмоқда. Бу орқали

ялпи ички маҳсулотга 135 триллион сўм, бюджетга 30 триллион сўм тушум йўқотилмоқда. Масалан, қурилиш корхоналарининг 41 фоизи ҳисоботида фақат 1 нафар ишчисини кўрсатган. Ваҳоланки, бу корхоналар ўтган йилни ўзида 4 триллион сўмлик қурилиш ишларини бажарган. Ёки камида 25 гектардан ери бор 5 мингта мева-сабзавотчилик фермер хўжалигида 1 тадан расмий ишчи рўйхатдан ўтган².

Швейцария иқтисодчиси Дитер Кассел бозор хўжалигида яширин иқтисодиёт ривожланишининг уч ижобий функцияларини ажратиб кўрсатган: 1) «иқтисодий мойлаш» – қонуний (расмий) ва яширин иқтисодиёт ўртасида ресурсларни қайта тақсимлаш ёрдамида иқтисодий конъюнктурада даражалар ўртасидаги фарқларни текислаш (расмий иқтисодиётда инқироз бўлган даврда ишлаб чиқариш ресурслари ўз-ўзидан йўқ бўлиб кетмайди, балки «соя»га оқиб ўтади ва инқироз тугагандан сўнг расмий кўринишга ўтади); 2) «ижтимоий амортизатор» – номақбул ижтимоий қарама-қаршиликларни юмшатиш (хусусан, норасмий бандлик кам таъминланганларнинг моддий ҳолатини енгилаштиради); 3) «ичига ўрнатилган стабилизатор» – яширин иқтисодиёт ўзининг ресурслари билан расмий иқтисодиётни таъминлаб туриши (норасмий даромадлар расмий секторда товар ва хизматларни сотиб олиш учун фойдаланилади, айлантирилиб оқланиб олган жиноятчилик капитали солиққа тортилади ва ҳ.к.) (D.Cassel, U.Cichy, 1987).

Ўзбекистонда яширин иқтисодиётнинг улуши умумий иқтисодиётнинг 40 фоизига тўғри келади. Бу эса тахминан 32 млрд АҚШ долларига тенг дегани. Статистик маълумотларга кўра, Нигерия, Бангладеш, Миср каби давлатларда яширин иқтисодиёт 30 фоиздан 50 фоизгача бўлиб, аҳоли ва давлатнинг молиявий ҳолатига етарлича зарар келтирмоқда. Бу борада анча яхши кўрсаткичларга эга бўлган Хитойда яширин иқтисодиёт улуши – 14,67 фоизга, АҚШда – 8,34 фоизга, Англияда – 11 фоизга, Австралияда эса 12 фоизга тенг (qalampir.uz 2023).

Яширин иқтисодиёт кўлами. 2005-2022 йилларда яширин иқтисодиёт ҳажми 31 фоиздан 53 фоизгача етган. 2017 йилда мамлакатимизда кенг кўламли ислохотлар доирасида пул-кредит ва валюта сиёсатининг эркинлаштирилиши натижасида нақд пул ҳамда валюта олди-сотдиси билан боғлиқ муаммолар бартараф этилди. Бу ўз навбатида иқтисодиётда нақд пул ҳажмининг ошишига таъсир қилиб, яширин иқтисодиёт кўламини расмий иқтисодиётга нисбатан салкам 59 фоизгача ошишига олиб келди (Д.Жалилов, 2024).

Яширин иқтисодиёт кўламини қисқартиришнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишдаги аҳамияти. Яширин иқтисодиётдан давлат бюджетига тушмаган маблағлар (солиқ юки ЯИМга нисбатан 18 фоиз ҳисобланганда) 2019 йилда 51 трлн. сўм (бюджет дефицити – 13,5 трлн. сўм), 2020 йилда 57 трлн. сўм (17 трлн. сўм), 2021 йилда 58 трлн. сўм (40,7 трлн. сўм) ва 2022 йилда 85 трлн. сўм (35,3 трлн. сўм) бўлганлиги баҳоланди.

Агар 2022 йилда яширин иқтисодиётдан давлат бюджетига тушмай қолган 85 трлн. сўм маблағнинг ярми (42,5 трлн. сўм) ижтимоий соҳани ривожлантиришга сарфланганда:

- мактабларда қўшимча 2,1 миллион ўқувчи ўрни яратиш;
- касалхоналарда қўшимча 10 000 та ётоқ ўрни ташкил қилиш;
- 50 та тез ёрдам автомобиллини сотиб олиш;

бир йил давомида 293 минг нафар шифокорнинг ойлик маошини тўлаб бериш имконияти яратилган бўларди. Таҳлилларимизга кўра, 2019 йилда яширин иқтисодиётнинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 52,11 фоизни ташкил этган бўлса, олиб борилган ислохотлар натижасида ўтган йилда унинг улуши 40 фоизгача

² Мирзиёев Ш.М. Макроиқтисодий барқарорлик ва иқтисодий ривожланишни таъминлаш бўйича устувор вазифалар. 16 январь 2024. ҳттпс://пресидент.уз/уз/листс/виев/697.

қисқарганлигини кўришимиз мумкин. Бунда асосан 2019-2022 йилларда олиб борилган солиқ-божхона ислохотлари, коррупцияга қарши курашишдаги чоратадбирлар, бизнесни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли турмуш даражасини оширишга қаратилган мақсадли ташаббусларнинг амалга оширилганлиги ва рақамли трансформацияларнинг кенг қўламда жорий этилаётгани сабаб бўлмоқда.

5. Хулоса.

Фикримизча, қуйидаги таклифлар яширин иқтисодиёт улушини қисқартиришга хизмат қилади:

- солиқ божхона соҳасидаги ислохотларда солиқ мажбуриятларини тўлиқ бажараётган солиқ тўловчиларни рағбатлантиришнинг шаффоф тизимини йўлга қўйиш;

- солиқ ва божхона тартиб-таомилларини тўлиқ рақамлаштириш орқали бюрократик тўсиқларга барҳам бериш;

- меҳнат муносабатлари соҳасидаги норматив ислохотларни амалга ошириш бунда меҳнат муносабатларига оид қонун ҳужжатларининг мувофиқлигини аниқлаш учун мунтазам комплаенс-назоратни жорий қилиш;

- ходимларнинг ижтимоий таъминот тизимларини такомиллаштириш, бадаллардан қочиш учун шахсларнинг норасмий иқтисодиётда иштирок этишдан қайтарувчи чораларни қўллаш;

- фуқароларнинг молиявий, ҳуқуқий ва ИТ саводхонлигини оширишни оммалаштириш, ОАВ ва ижтимоий тармоқ платформалари орқали яширин иқтисодиётнинг салбий оқибатларини, зарарини ва унга қарши курашишнинг афзаллигини тарғиб қилиш;

- хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобининг тўғри юритилишини назорат қилиш механизмларини йўлга қўйиш, бунда ички назорат қоидаларини қайта кўриб чиқиш.

Юқоридаги таклифларнинг амалиётга жорий этилиши яширин иқтисодиёт улушини камайтиришга хизмат қилади.

Адабиётлар:

Cassel D., Cichy U. (1987) The Shadow Economy and Economic Policy in East and West: A Comparative System Approach // The Unofficial Economy. Consequences and Perspectives in Different Economic Systems / Ed. By S. Alessandrini and B. Dallago. Gower, P. 140-141.

Schneider, F., & Buehn, A. (2012). Shadow Economies in highly developed OECD countries: What are the driving forces? IZA DP No 6891, October 2012.

qalampir.uz (2023) Ўзбекистондаги яширин иқтисодиётга доир бир қанча маълумотлар очиқланди. Жамият.30 Сентябрь 2023. <https://qalampir.uz/news/uzbekistondagi-yas'hirin-ik-tisodiyetga-doir-bir-k-ancha-mal-motlar-ochik-landi-90823>.

Агарков Г.А. (2018) Минимизация негативного воздействия теневой экономики на социально-экономическое развитие региона. / Автореф. д-ра экон. наук. - Екатеринбург, - 48 с.

Жалилов Д. (2024) Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт кўлами: баҳолаш натижалари ва уни қисқартириш бўйича таклифлар. <https://nuz.uz/uz/zhamoat/1234371.22.03.2024>.

Муминов Н.Г. (2016) Яширин иқтисодиётнинг моҳияти, сабаблари ва оқибатлари: назарий ёндашув. «ИҚТИСОД ВА МОЛИЯ» журнали. №8.

Сударушкина Д. А. (2021) Теневая экономика: определение, история и основные факторы развития. <https://files.sciyenceforum.ru/pdf/2021/5fdc4cef10d50.pdf>.

Элмуродов Ш. (2023) Яширин иқтисодиёт давлат молия тизимига таъсирининг таҳлили. "ИҚТИСОДИЁТ ВА ТУРИЗМ" халқаро илмий ва инновацион журнали. (9)

Шигапова, К. В. (2023) Оценка прогнозируемого масштаба теневой экономики в ведущих странах мира в 2023 году / К. В. Шигапова // Вестник евразийской науки.— Т. 15. — № s1. — URL: <https://эsj.today/PDF/24FAVN123.pdf>.

Қосимов Улуғбек (2023) Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт улиши катта – 40 фоизлигича қолмоқда. Бу қайси соҳаларда кўпроқ? [хттпс://дараксхи.уз/уз/173623.2023](https://дараксхи.уз/уз/173623.2023).

Юсупов Ю. (2021) Яширин иқтисодиёт, солиқлар, ернинг ноқонуний айланиши ва букмекерлик ҳақида. <https://teznews.uz/14-07-2021/barchasi-haqida>.